

Andrius Švarplys

Europinio tapatumo sunkumai: diskursas, kultūra, politika ir post-nacionalizmas

Santrauka. Straipsnyje išryškunami svarbiausi specifiniai europinį tapatumą formuojantys diskursai: nacionalizmo, kultūrinis, filosofinis, politinis. Atskleidžiamas ir analizuojamas ryšys tarp atskirų koncepcijų ir politinio europinio tapatumo modelio, o taip pat jų tarpusavio sąveika. Daroma išvada, jog, atsižvelgiant į skirtingų Europos regionų kultūrinės tradicijas, esamos tendencijos – sukurti transnacionalinę ES – yra neadekvačios. Todėl būtina svarstyti postnacionalinio tapatumo galimybes; tai reiškia, kad europinis tapatumas neturi įgauti nacionalinės kultūros bruožų ir tapti eurocentrinu. Europinis tapatumas turi teigti universalias konstitucines vertybes, išlaikant nacionalinį tapatumą pirmine tapatybe.

Esminiai žodžiai: europinis tapatumas, nacionalinis tapatumas, kultūrinis tapatumas, diskursas, Europos Sąjunga, postnacionalinis.

Key words: European Identity, National Identity, Cultural Identity, Discourse, European Union, Post-national.

1. Įvadas

Bendras straipsnio tikslas yra paanalizuoti europinį tapatumą, išgvildinti ir nuskaidrinti šią temą. Kadangi tai viena painiausių šiuolaikinių koncepcijų socialiniuose moksluose, straipsnyje pateikta analizė daugiausia užkabina konceptualius klausimus. Pagrindinė straipsnyje analizuojama problema yra ta: kokią europinio tapatumo sampratą formuoja vienoks ar kitoks diskursas ir kokias konceptualias pasekmes tai turi politiniam modeliui.

Tapatumai, be abejonės, yra socialinės realybės dalis, t.y. žmonių resursai (kultūriniai,

ideologiniai, socialiniai *etc.*), kurių paskirtis – suvokti pasaulį. Tačiau kaip tirti tapatumus? Straipsnyje remiamasi konstruktyvistiniu požiūriu, kad tapatumai gali būti formuojami kaip diskursai. Europinis tapatumas, ypač diskursyvinis, priklauso nuo ideologinių apibrėžimų. Dar daugiau, tapatumas nebūtinai turi realizuotis į socialinį žmonių tapatumą, jis gali egzistuoti tik diskurse. Tapatumas gali remtis į idėją ir egzistuoti kaip idėja.¹

Idėjinis modelis gali būti koreguojamas, į jį gali būti įtraukiamos vis kitokios kultūri-

¹ Pvz., XIX a. rusų inteligentai tikėjo, jog rusų tauta išsaugojo ypatingą religingumą ir jos misija yra atgaivinti krikščioniškai nusilpusius Vakarus. Tai idėja, jungusi egzistenciškai religines pajautas su tautiškuumu. Idėjiškai sukonstruoto tapatumo pobūdis ypač gerai matomas tuomet, kai socialinėje realybėje stebimos pasekmės, visiškai nesuderinamos su idėjinėmis šaknimis. Rusijos atveju menamas tautinis religingumas greitai transformavosi į šovinizmą ir politinę agresiją. Lietuvos kultūroje irgi buvo idėjinio tapatumo modelių. Vienas žinomiausių – tai Stasio Šalkauskio koncepcija apie lietuvių kultūros misiją sintetinti Vakarų ir Rytų kultūras, jungti ir išreikšti geriausius jų bruožus. Tai, kad ši idėja nuolat susilaukdavo kritikos ir niekada neįgavo apčiuopiamų pavidalų, taip pat rodo jos idėjinį pobūdį.

nės apibrėžtys. Europa, kuriai stigo geografinės reikšmės, visą laiką buvo kultūrinė idėja. Tokia ji išlieka ir dabar, kai sakoma, jog europiečių tapatumas kyla iš antikinės demokratijos, krikščioniško solidarumo, renesansiškos humanistinės pasaulėžiūros ir švietėjų racionalaus pozityvizmo.

Vienu minties judesiu apjungiami tai, kas tūkstantmečiais formavosi, transformavosi ir nevienodai sklido geografinėje erdvėje. Filosofinis modelis gali teikti labai daug įdomių kultūrinių apmąstymų, bet taip ir likti tik kultūrine idėja. O Europos Sąjunga turbūt pirmą kartą europiečių istorijoje realizuoja socialinį europinį tapatumą. Integracijai reikia žmonių palaikymo, todėl iškyla svarbus uždavinys sukurti ir pagrįsti europiečių bendrumą. Taip susidaro nevienareikšmis ryšys tarp kultūrinių apibrėžimų, politinės ES valios ir socialinės realybės. Kokiais konceptualiais modeliais operuoja politinė programa ir kaip tai gali paveikti realius žmonių tapatumus? Tai labai aštri europinio diskurso akademinė problema.

2. Europinio diskurso sunkumai

Akivaizdu, kad europinis diskursas¹ susiduria su sunkumais, todėl reikia apibrėžti, kodėl problema yra tokia miglota ir daugiareikšmė. Pirma, didžioji dalis europinių studijų problematikos yra *konceptualaus* pobūdžio. T.y., terminai *Europa*, *europinis tapatumas*, *Europos kultūra*, *nacionalinis tapatumas*, *kultūrinis tapatumas*, *Europos civi-*

lizacija, *Europos Sąjungos tapatumas*, *Europos idėja*, *socialinis tapatumas*, *kolektyviniai tapatumai*, *individualus tapatumas*, *pilietinis tapatumas* akademinuose tekstuose yra persipynę ir nėra nusistovėjusio jų bendro traktavimo.

Neretai jie vartojami nekritiškai, kaip savaime suprantami. Be to, sociologijoje, antropologijoje, kultūros teorijose, nacionalizmo studijose jie įgauna skirtingas konotacijas, pvz., kuo skiriasi politinis europinis tapatumas nuo kultūrinio europinio tapatumo; arba pilietinis tapatumas nuo kolektyvinio socialinio tapatumo? Ką galų gale reiškia visos šios sąvokos?

Akademinis europinis diskursas yra probleminis tiek dėl terminologijos sujauktumo, tiek dėl nenusistovėjusio tarpdiscipliniškumo. Konceptualus problemos pobūdis reiškia, jog tai, kas yra Europa, priklausys nuo to, kokiomis mokslinėmis koncepcijomis mes operuosim. Istorikams Europa atrodys vienaip, geografsai turės savo atsakymą apie Europos ribas, antropologai siūlys kultūrinę koncepciją, o filosofai, žinoma, pateiks specifinį europietiško branduolio turinį.

Kultūrinėmis bei socialinėmis teorijomis operuojančios studijos dar labiau akcentuoja skirtingus elementus: vieni – labiau politinę Europos tapatybę, kiti – nacionalizmo svarbą, kosmopolitinį aspektą, Konstitucijos svarbą, globalizacijos socialines, informacines, ekonomines pasekmes ir t.t. Empirinės apklausos demonstruoja itin demokratines nuostatas, nes tiesiogiai apklausiami paprasti

² Europinio diskurso sąvoka šiame straipsnyje vartojama plačiąja prasme ir apibūdina pastangas suprasti Europą, europiečių kultūrą ir europinį tapatumą. Europinis diskursas apibūdina visas studijas, kurios siekia paaiškinti europinį bendrumą nuo įvairiausių aspektais.

žmonės. Tačiau lengviausia analizuoti europinį tapatumą neklusiant, kas yra europinis tapatumas, o tiesiog fiksuojant žmonių nuomones, kaip tai yra daroma Eurobarometro tyrimuose.³

Antra, europinis diskursas nėra (ir niekada nebuvo) tik akademinis. Vieningos Europos idėja istoriškai nuolat buvo didžiosios *politinės strategijos* dalis⁴. Europa tapo politine koncepcija nuo tada, kai sukaupė socialinių ir ideologinių resursų, t.y., kai tapo reikšmingu konceptu paaiškinti visuomenei aktualijas (iš esmės tai įvyko Viduramžiais per islamo apgultį). Europos idėjos studijos parodo, kaip Europa buvo suvokiama skirtingais Vakarų istoriniais periodais, priklausomai nuo kultūrinio, politinio, religinio ir netgi karinio konteksto. Šiandien europinio tapatumo problema iškyla su Europos Sąjungos organizacija. Istorikai žiūrint, Europos Sąjunga yra dar vienas

modelis sukurti vieningą struktūrą kontinento teritorijose. Europinis tapatumas yra ne tik akademinis objektas, bet ir politinis.

Kokią įtaką moksliniam suvokimui daro politinis Europos Sąjungos faktorius? Čia mes gauname tris persipynusias plotmes: objektyvumo siekiančią mokslinę, ES politinę, realius žmonių tapatumus. Europos Sąjunga per politinius mechanizmus stimuliuoja socialinius procesus, taip transformuojasi žmonių tapatumai, o sociologija turi paaiškinti visa tai. Tačiau ne viskas taip paprasta. ES yra neabejotinai didžiausias šiuolaikinis stimulas europiniam diskursui dėl beprecedenčio kontinento vienijimosi. Bet europeizacija, arba, kitaip tariant, Europos Sąjungos plėtra, vyksta pagal tam tikrą politinę viziją ir konkrečiai įgyvendinamus tikslus, o ji nebūtinai sutampa su istoriniais – kultūriniais europiečių tapatumais.

³ Plg.: Jacobs ir Maier (1998). Šie autoriai itin kritiškai vertina empirines apklausas, nes jos fiksuoja žmonių nuomones apie europinį tapatumą, bet negali nieko pasakyti apie patį europinį tapatumą. Eurobarometro duomenys ypač vertingi pasitikrinti, kaip keičiasi eurointegracijos veikiamos žmonių tapatybės. Bet empirinės apklausos yra visiškai bjėgės suformuoti Europos Sąjungos modelį, jos naudojamos patikrinti jau sukurto modelio priimtinumą žmonėms. Net geriausia empirinė apklausa turi turėti koncepciją – hipotezę, kurią empiriniai duomenys turi patvirtinti, paneigti, pakoreguoti. Priešingu atveju gaunama statistika, kurią vėlgi reikia interpretuoti, operuojant tam tikromis koncepcijomis. (Apie empirizmo galimybes tiriant europinį tapatumą žr.: Švarplys, Andrius. 2006. *Europinio tapatumo tyrimų problemos. Metodologinių prieigų įvairovė* kn. *Lietuviškojo europietiško raida: dabarties ir ateities iššūkiai*. Red. Antanas Andrijauskas. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.)

⁴ Karolio Didžiojo imperija laikoma pirmuoju vieningos Europos civilizacijos prototipu. Vėliau krikščioniškos Europos imperijos idealą įkūnijo vokiškoji Šventosios Romos Imperija. Krikščioniškam religiniam tapatumui pasitraukus į antrą planą ir užleidus vietą sekuliarioms nacionalistinėms ideologijoms vieningos Europos civilizacijos mitas buvo priverstas trauktis iš europinio kontinento ir buvo pastebimas imperialistinėje nacionalinių valstybių politikoje. Pasaulio užkariavimas vyko remiamas europinės civilizacijos viršenybės mito. Po Napoleono eros išsiferencijavusi nacionalinių galios svertų sistema, Vokietijos susivienijimas, pramonės plėtros galimybių suvokimas ir JAV stiprėjimas skatino filosofinį diskursą XIX – XX a. pradžioje apmąstyti vieningos Europos modelio idėją. (Pvz., ispanų filosofas Jose Ortega y Gasset'as savo įžymiojoje knygoje *Masių sukilimas* 1930 m. labai įžvalgiai samprotavo, jog galimybė parduoti automobilį visoje Europoje suteiks Europai konkurencinį pranašumą; iš esmės tai buvo vieningos ekonominės zonos numatymas). Dviejų pasaulinių karų barbarybė, Šiaurės Atlanto regiono demokratizacijos ir konsolidacijos procesas, Šaltasis karas vėl iškelė vieningos Europos idėją, skatinamą ekonominio vystymosi ir baimės, kad „karas daugiau niekada neišeitų iš vokiečių žemių“.

Eurointegracija turi tam tikrą europinio tapatumo ideologiją (be jos negalėtų vykti integraciniai procesai), tačiau neabejotina problema yra ta, kiek ji atitinka realius tapatumus ir kiek čia veikia politinis spaudimas. Mokslinis diskursas turi atskirti ES politinę valią nuo europinio tapatumo *per se* problemas. Akivaizdu, kad Europos Sąjunga yra per siauras matymo laukas, kad užimtų visą europinį diskursą. ES politika gali net sujaukti ir iškreipti europinį diskursą, jeigu eurointegracija yra suvokiama kaip vienintelis europinio tapatumo šaltinis.

Kalambūriškai kalbant, Europa reiškia daugiau nei Europos Sąjunga. Europinės studijos, analizuodamos integracijos procesus, gali pristatyti tokį europinį tapatumą, koks jis yra pagal oficialią ES programą, nes tokie tyrimai dažniausiai atliekami remiantis ja. Tuo tarpu europinis tapatumas yra platesnė problema, bet įtakojama šių dienų politinių procesų. Todėl yra nelengva nustatyti korek-

tišką santykį tarp politikos, realių žmonių tapatumų ir mokslinių tyrimų. Politinė programa gali būti menkai susijusi su realiais istoriniais – kultūriniais tapatumais, todėl ji negali būti priimta *a priori*.⁵

Bet jeigu laikaisi kritiškos pozicijos, tuomet pakliūni į kitą nesusipratimų kupiną situaciją.⁶ Viešojo erdvė, masinės medijos, politika, nacionaliniai stereotipai suformuoja tokias širmų džiuongles, kad aiškumas darosi sunkiai įmanomas. Lietuvos viešojoje erdvėje europinio tapatumo problematika kartais redukuojama į Europos Sąjungai įvairiais aspektais pritariančiųjų ir prieštaraujančiųjų statistiką.

Apibendrinant galima teigti, jog europinis diskursas yra ne tik istoriškai kintantis (istorijoje Europos idėjos turinys buvo pripildytas įvairių politinių, kultūrinių, religinių tapatumų), bet ir priklausomas nuo vyraujančios politinės strategijos. Kas yra Europos tapatumas, priklauso nuo tam tikro diskurso,

⁵ Daugiau apie tai rašau straipsnyje „Europos Sąjungos tapatumo pagrindai: europinis ir Lietuvos tapatumai eurointegracijos sąlygomis iš istorinės ir civilizacinės perspektyvos“ (A. Švarplys 2008a).

⁶ Kritiškai suabejoti eurointegracijos ideologija, beveik reiškia tapti antieuropeičiu ir vos ne nacionalistu. O palankiai žiūrėti į eurointegracinius procesus beveik reiškia tapti Briuselio biurokratų adeptu. Eurointegraciją lydi ir nekritiškas euro-optimizmas, ir hyper kritinis požiūris, dažniausiai girdimas iš nacionaliniu suverenitetu ir jo atributika, pvz., kalba, susirūpinusių stovyklos. Tiesa, šios stovyklos balsai kiek aprimo po įstojimo į ES, kai paaiškėjo, kad jokio pastebimo lietuviško tapatumo sumažėjimo neįvyko.

Tuo tarpu, kritiškai vertinti Europos Sąjungos ideologines nuostatas visiškai nereiškia neigti akivaizdžius ES laimėjimus. Turbūt ilgiausiai per europiečių istoriją trunkanti taika, laisvas žmonių judėjimas ir teisių apsauga, ekonominis progresas, socialinis gerbūvis, integraciniai ryšiai – tai neabejotini ES laimėjimai. Bendra Europos Sąjungos kritika apskritai neįmanoma, nes bus paviršutiniška ir pakvėps radikalizmu. Įmanoma ir reikalinga specifinė profesionali kritika, o tam reikalingas gilių ES vidinių procesų išmanymas. Europinis tapatumas susijęs su fundamentaliomis ES problemomis, kaip euro-centro vs. nacionalinės valstybės santykis, euro-pilietybė, Konstitucija, bendra europiečių ideologija. Būtina analizuoti, kaip siūlomas vienoks ar kitoks bendrumo modelis atitinka regioninius, lokalius tapatumus; kokias teigiamas ar neigiamas politines pasekmes turi. Ir tai neturi nieko bendro su universalia ES kritika. Galbūt mokslinis diskursas neturi vertinti, ar integracija yra naudinga, ar ne, bet turi analizuoti eurointegracijos objektyvų pagrindą, šiuo atveju ES stimuliuojamo europinio tapatumo ir nacionalinių tapatumų ryšį. Mokslinis diskursas turi įvertinti, ar conceptualūs modeliai atitinka istoriškai susiklosčiusius tapatumus, atskleisti ryšius tarp politinės valios, ideologinių koncepcijų ir socialinių pasekmių.

kuris savo ruožtu niekada nebūna homogeniškas, o jo šaltiniai dažniausiai būna labai įvairūs: ar politinė Europos Sąjungos vizija, ar nacionalinių valstybių Europos vizija, ar kultūrinė Europos idėja (praeities kultūriniai europiečių pasiekimai), ar kiekvienos tautos visuomenės opinija, ar ekonominiai – tarptautiniai interesai, ar europiečių noras opnuoti JAV, ar galiausiai mokslinės pastangos apibrėžti Europą.

Dažniausiai Europos diskursas nelygimis dalimis sujungia šiuos įvairiausias savo šaltinius. Būtent todėl sunku objektyviai (jeigu tai iš viso įmanoma) ištirti, kas yra europinis tapatumas. Bet kokia pastanga suprasti taip pat konstruos diskursą, apjungdama istorinius, kultūrinius, politinius, nacionalinius, socialinius, mokslinius šaltinius. Bet koks europinis diskursas, akcentuodamas įvairius šaltinius, bus savotiškai teisingas, nes Europos idėja buvo ir yra konstruojama remiantis įvairiais požiūriais.

Šaltinių įvairovė ir politiniai procesai lemia, kad europinis tapatumas pirmiausia priklauso nuo kultūrinių teorinių apibrėžčių. „Iš tikrųjų, europinio projekto sėkmė priklauso nuo skirtingų interpretacijų, kurias kiekviena tauta padaro remdamasi „Europos“ diskursu“ (Christiansen ir kt. 1999; 541). Kas yra Europa, priklausys nuo to, koks akcentas bus įtrauktas į diskursą kaip esminis.⁷ Todėl pati europinio tapatumo sąvoka yra miglota, prieštaringa. „Kur Europa prasideda ir kur baigiasi yra mistika. Atsakymo mes ieškome

žiūrėdami į istoriją, politiką, demografiją, kultūrą ir geografiją“ (Caporaso 2005; 65). Kompleksiniai Europos tapatumai turi būti suvokti su visais neaiškumais, dviprasmybėmis ir prieštaravimais (Morin 1987).

Todėl vienintelis prasmingas kelias yra tirti diskursus, kuriuose nuolat panardinama Europa, o ne prisirišti prie vienos perspektyvos ir ją vieną eksplikuoti. Europa ir europinis tapatumas yra visiškai kontekstinis objektas. Vienas suabsoliutintas aspektas gali lengva ranka nubraukti kitus reikšmingus dalykus. Įvairios studijos skirtingai prieina prie šio objekto. Šiame straipsnyje bus aptarti reikšmingiausi su Europa siejami diskursai ir išskirtos tokios problemos, kurių neįmanoma išvengti.

3. Svarbiausi europinio tapatumo diskursai

Konstruktivistinis problemos suvokimas mus nukreipia į pagrindinius problemos diskursų laukus. „Europinis tapatumas galiausiai egzistuoja tik diskurse“ (Ifversen 2002; 14). Jeigu europinį tapatumą galima suvokti tik tai per teorines studijas, tuomet reikia analizuoti svarbiausius Europos diskursus. Stambiausi Europos diskursai skirstomi (Tassin 1992) į *kultūrinį* (Huntington 1997, Kohli 2000, Prodi 2000), *politinį* (jį atspindi įvairūs Europos Sąjungos dokumentai, kaip, pvz., Maastrichto sutartis ir oficialių ES pareigūnų pasisakymai) ir *filosofinį* (Havel 2000, Kundera 1987). Dar galima skirti *nacionalizmo* (Smith 1992,

⁷ Šia prasme galima paaiškinti, kodėl yra „daug Europų“. Buvo nacių Europa su primityviaisiais nacionalistiniais mitais, yra intelektualų kosmopolitų Europa, yra ekonomistų Europa, yra Prancūzijos Europa, yra krikščioniška Europa. Kiekvienas iš šių diskursų akcentuos savo „europinį elementą“. Ar yra ir Lietuvos Europa?

1995) ir *konstitucinės pilietybės* (Habermas 1992) diskursus.

Žinoma, visi jie yra susipynę, tačiau kartu formuoja bendrą (bet ne vieningą) europinio tapatumo diskursą. Jie yra taip susipynę, kad praktiškai neįmanoma nagrinėti jų atsietai vienas nuo kito. Pabandysime pamažu iškristalizuoti kiekvieno jų reikšmę europiniam tapatumui. Šie diskursai gali būti susieti skirtingai, minties eiga gali būti ir kitokia, tačiau neįmanoma europinio tapatumo analizuoti be jų teiginių. Pagrindinis europinio tapatumo prieštaravimas, be abejo, kyla iš nacionalinių valstybių, todėl nuo nacionalizmo diskurso ir reikėtų pradėti aptarimą.

3.1 Nacionalinė valstybė

Nacionalizmo studijos (Gellner 1983, Smith 1992, 1995, Anderson 1983) leidžia tiksliau suprasti moderniąją Europos istoriją. Jos parodė, kad nacionalinė valstybė yra kur kas daugiau nei tiksliai politinis vienetas, suverenus tarptautinės arenos subjektas, pakeitęs kosmopolitinę krikščionišką tvarką. Nacionalinė valstybė analizuotina ne tiksliai politinio suvereniteto aspektu. Europos nacionalizavimosi istorija turi tiesioginių ir netgi, turbūt neperdedant galima sakyti, lemiamų pasekmių šiandieninei Europos Sąjungai.

Pagrindinė nacionalinių valstybių susiformavimo pasekmė yra ta, kad nacionalinė valstybė tapo vienintele žmonių organizavimosi forma, savyje sutelkusi tris didžiulias žmonių gyvenimo sritis: politinę, kultūrinę,

socialinę. Vienintelė legalios valdžios rezidencija randasi apibrėžtoje teritorijoje funkcionuojančioje valdžios struktūroje. Legali valdžia yra nacionalinės valstybės valdžia. Politinis legalumas suteikia valdžiai galimybės nustatyti sąlygas bendruomenei gyventi kartu. Taip bendruomenė tampa politine bendruomene (jos nariai yra valstybės piliečiai), kultūrine bendruomene (jo narius jungia tie patys papročiai, dažniausiai tokios pačios moralinės normos, tokia pati kalba ir religija), socialine bendruomene (jos nariai suvokia gyveną vienoje visuomenėje, dalinasi ta pačia istorija, atmintimi ir vertybėmis (nebent tai būtų „nieko bendra neturinčiųjų bendruomenė“⁸). Nacionalinei valstybei priklauso ekonominių, pilietinių, juridinių, ideologinių, socialinės politikos resursų galia. Aplink ją formuojasi politinės bendruomenės tapatybė, istorinė atmintis, bendrų kultūrinių saitų diskursas. Modernios politinės bendruomenės gyvenimas pagrindžiamas per nacionalinę ideologiją.

Modernus žmogus „priklauso“ nacionalinei valstybei, nes jo teisės ir pareigos realizuojamos pirmiausia nacionalinėje valstybėje. Net jeigu žmogaus socialiniai tapatumai peržengia nacionalines ribas (pvz., žmogus yra tarptautinio internetinio klubo dalyvis arba didžiąją gyvenimo dalį praleidžia keliaudamas po pasaulį), jo juridinis apibrėžimas (kad ir kaip nesimpatiška tai skambėtų) vis vien išlieka per nacionalinę – valstybinę kriterijų. Modernus žmogus negali būti „be valstybės“.

⁸ Apeliuojant į Vytauto Lingio knygą, tačiau tai jau yra ne XVII – XIX a., bet XX a. antros pusės postindustrinės visuomenės charakteristika.

Jo pirminis tapatumas yra nacionalinis tapatumas, nors kiti jo disponuojami tapatumai nebūtinai yra tokie.⁹

E. Gellneris specifiškai akcentuoja šio istorinio proceso ekonominį – funkcinį aspektą. Anot jo, suirus universaliu tapatumu besiremiančioms Viduramžių institucijoms, nacionalinės valstybės forma tapo vienintele organizavimosi forma, gebančia palaikyti ekonominę – socialinę tvarką Europoje. M. Weberis akcentavo biurokratijos susiformavimo reikšmę. Racionaliai skaičiuojanti biurokratija buvo instrumentas įgyvendinant valstybių ekonominę, socialinę politiką, pakeitusi universalią bažnytinę organizaciją. Anthony Smithas (1992) ir Benedictas Andersonas (1983) išskyrė ideologijos vaidmenį valstybės gyvenime. Be bendros atminties, istorinio tęstinumo ir bendro likimo tauta neturėtų idėjinių sąlygų tapti tauta. Etnolingvistinę sistemą visuomet lydi ją įprasminantis kultūrinis simbolių mechanizmas. Kartu su žemiškais politiniais, ekonominiais, biurokratiniais uždaviniais, reikėjo „išgalvoti bendruomenę“, t.y. paaiškinti, kodėl šioje valstybėje gyvenantys žmonės turi kažką bendro. Tai buvo pirmaeilis uždavinys nacionalistinėje ideologijoje. Nacionalizmas idėjiškai pagrindė naujos politinės bendruomenės atsiradimą ir jos gyvenimo tęstinumą.

3.2 Kultūrinis nacionalizmo pobūdis

Gerai žinoma, kad Europos nacionalizmo istorijoje didelę įtaką, ypač Centrinėje ir Rytų Europoje, padarė vokiečių romantinės filosofijos idėjos. Vokiečių klasikinė romantišė filosofija (Schelling'as, Herder'is, Hegel'is) tautai suteikė istorinio subjekto vaidmenį, o kalbą, papročius, religiją ir liaudiškas tradicijas priskyrė prie privalomų unikalių tautos atributų. Galbūt turėdamos tikrai toki istorinį – kultūrinį pagrindimą, Rytų Europos imperijų sudėtyje buvusios tautos galėjo apeliuoti į tautų apsisprendimo teisę, kurią gynė Jungtinių Tautų Lyga ir jos vadovas JAV prezidentas Woodrow Wilsonas. Susiklosčius tokioms idėjinėms ir tarptautinėms politinėms aplinkybėms, Lietuva kaip ir kitos Vidurio Rytų Europos bei Balkanų šalys atgavo suverenitetą iš Rusijos, Austrijos – Vengrijos ir Osmanų imperijų. Tačiau be tarptautinių juridinių pasekmių valstybiniam suverenitetui įgyti, romantinis tautos suvokimas turėjo tiesioginių pasekmių valstybės ir tautos sampratai: valstybė yra apibrėžiama pirmiausiai per tautos kultūrą.¹⁰

Jeigu modernios tautos XIX–XX a. formavosi kultūriniais pagrindais, tai realiai neegzistuoja Europos kultūra, o šis terminas yra ne kas kita kaip nacionalinės kultūros. Štai kodėl Vivien Orchard teigia, kad jeigu

⁹ Žinoma, čia nenorima teigti, kad priklausymas tautai ar valstybei yra prigimtinis. Nei kad čia veikia istoricistiniai deterministiniai dėsniai, pririšę asmenį prie konkretaus nacionalinio tapatumo. Šiandien neabejojama dėl multitapatumų egzistavimo, kad žmogus yra laisvas įgyti ir keisti savo tapatumus, įskaitant ir nacionalinį tapatumą.

¹⁰ Kraštutinis tokio diskurso variantas buvo nacistinėje Vokietijoje ir fašistinėje Italijoje. Tarpukario Lietuvos intelektualinėje erdvėje tautos viršenybės idėjos taip pat buvo populiarios ir netgi kartais priartėdavo prie fašistinio žodyno.

rimtai pažvelgsime antropologiniu žvilgsniu į modernią valstybę, tai nerasime nieko oponuojančio kultūrai¹¹. Tautos kultūra yra modernios politinės bendruomenės stuburas. Nacionaline valstybę daro būtent kultūra, kurios pagrindu formuojamos politinės ir socialinės institucijos. Todėl nėra jokio savarankiško Europos kultūrinio tapatumo, greičiau tai yra abstrakcija, tam tikras Europos išradimas diskurse. Realiai kultūrinis Europos tapatumas susideda iš atskirų nacionalinių kultūrų. Tačiau susideda ne kaip atskirų dalių suma, bet kaip prieštarų kultūrinių sąveikų laukas.

3.3 Esencialistinis – konstruktyvistinis aspektas

Janas Ifversenas (2002) parodo, kaip tautos kultūros savybės yra perkeliamos į Europos apibrėžimą. Esencialistinis mąstymo būdas leidžia tai padaryti.¹² Kaip tauta turi savo tradicijas, papročius ir unikalias kultūrinės ypatybes, taip ir Europa gali turėti tam tikrus „kultūrinius vienetų“, kaip senovės graikų filosofija, Romos teisė, pozityvusis mokslas, humanizmas, žmogaus teisės ir demokratija. Taip suprasta Europa virsta euronacionalistine. Europa tampa dideliu kultūriniu vienetu, įtraukiančiu į save visus ankstesnius kultūrinius pasiekimus. Pagal tautinės valstybės modelį suprasta Europa yra transnacionalinis savarankiškas junginys.

Esencialistinis mąstymas apie Europą mąsto taip pat, kaip apie nacionalinę kultūrą, tikrai aukštesniame lygmenyje. Richard Bellamy ir Dario Castiglione schemeje (2004; 188) taip pat konstatuojamas ryšys tarp tautinės valstybės ir Europos supranacionalumo: tie, kurie akcentuoja etninį nacionalizmą, „ieško europietiško nacionalizmo“. Turint tokią idėją, lengva samprotauti apie natūralų, „prigimtinių“ europinį tapatumą. Taip pat Europos kultūra tampa ne probleminiu konceptu. Tiesiog europiečiai dar nesuvokia, kad gyvena „didesniuose namuose“ ir dalijasi bendresne kultūra.

Ifveronas taikliai atskleidžia, kaip esencialistinis kultūros supratimas virsta abstrakčia Europos pamatų vizija, nukreipta ir į praeitį, ir į ateitį. Iš praeities toks diskursas abstrahuoja europinius kultūrinius vienetus, o šiandieninis politinis ES diskursas formuoja poreikį sukurti socialinę grupę – europiečius, kurie atstovautų „turimą“ Europos kultūrą. Kitaip tariant, išrandant kultūrinę Europą, atsiranda politinis uždavinys sukurti socialinį tapatumą, kuris būtų „arčiau kūno“ – žmonių. Kultūrinei – filosofinei vizijai reikia realių žmonių, kad jie pagaliau pasijaustų europiečiais. Taip nuo kultūros lengvai pereinama prie politikos su socialiniu projektu sukurti kolektyvinį tapatumą. Tai iš esmės ir yra Europos Sąjungos deklaruojamas uždavinys šioje srityje.

¹¹ Orchard, Vivienne. 2002. „Culture as Opposed to What? Cultural Belonging in the Context of National and European Identity“. *European Journal of Social Theory* 5(4): 419-433.

¹² Esencializmas yra toks mąstymo būdas, turintis gilią šaknis klasikinėje antikinėje, viduramžių ir naujųjų laikų filosofijoje, kai manoma, jog egzistuoja fundamentalūs pasaulio principai, kurie nesikeičia ir nepriklauso nuo antrinių (reliatyvių) savybių ar žmogaus proto operacijų. „Prigimtinis, esmė, substancija, ontologija, būtis, pasaulio pagrindas“ yra tipinės esencialistinio mąstymo kategorijos filosofijoje.

3.4 Filosofinio diskurso bendrumas su esencialistiniu kultūriniu diskursu ir politiniu diskursu

Filosofinis Europos diskursas paremia vieningos europietiškos kultūros mitą ir suteikia jam civilizacinę aurą. Filosofinis Europos apibrėžimas ir suteikia vertingų civilizacinių nuorodų (pvz., Brague 2001), ir gali teikti legitimaciją šiandieninei ES politinei programai. Dažniausiai būtent filosofinis diskursas išranda kultūrinės Europos idėjas. Kitaip tariant, yra manoma, jog Europa turi tam tikras bendras kultūrinės vertybes, kurios europiečius daro europiečiais.

Milanas Kundera (1987) rašė apie bendras europietiškas vertybes, nuo kurių Rytų Europos šalys buvo atplėštos. Havelas Europos Parlamente kalbėjo apie krikščioniškas – judėjimškas Europos šaknis ir žmogaus teises kaip apie Europos civilizacijos pamatus (Havel 2000). Samuel Huntington'as (1996) taip pat linkęs nekritiškai konceptualizuoti vakarų civilizacijos pagrindus konstatuodamas jos specifiskumą. Žinomi Karl Jaspers'o *Europos dvasios* ir Edmundo Husserlio *europietiško esmės praradimo* terminai, Thomas S. Ellioto Europos apibrėžimas per klasikinės kalbas ir krikščionišką tikėjimą. Politiniame Roman Prodi diskurse Europa virsta universaliu civilizaciniu standartu; Europa susideda iš atskirų kultūrų ir tuo pačiu ES jau įkūnija transnacionalinę civilizaciją (Prodi 2000). Tarp oficialių aukšto rango ES pareigūnų

tai plačiai paplitusi nuomonė, pvz., Europos Centrinio Banko prezidentas Claude Trichet viešojo paskaitoje iš esmės atkartojė Europinės civilizacijos pasiekimus, kai kalbėjo apie Europos kultūrą¹³.

Žvelgiant į reikšmingiausius pasisakymus apie europiečių kultūrinį bendrumą, peršasi išvada, jog šis diskursas turi filosofinių, kultūrinių ir civilizacinių aspektų. O oficiali ES ideologija „pasiskolina“ Europos idėją politiniam vartojimui. Politiniai ES uždaviniai yra keliami atsiremiant į jau filosofiskai suformuluotą civilizacinę Europos sampratą. Šitoks kultūrinės – civilizacinės Europos idėjos bendrumas ES politikai yra neatsitiktinis. Šiuo atveju filosofinį ir politinį diskursą vienija tas pats – esencialistinis – mąstymo būdas. Kita vertus, eurointegracijos lyderiams labai paranku žinoti, kad vienijamas kontinentas „turi“ bendrą istorinį kultūrinį pagrindą. Tokiu būdu šiandieninė politinė integracija grąžina Europos tautas į natūralią civilizacinę šeimą, kuri istorijos vėjų buvo atsitiktinai išardyta.

Pagrindinė kritika esencialistiniam filosofiniam ir politiniam diskursui yra ta, kad tai, kas čia yra mąstoma kaip europiečių kultūra, yra ne kas kita, kaip tik kultūrinė Europos idėja, o ne reali vienijanti kultūrinė tapatybė. Visa tai traktuojant atidžiau, galima teigti, jog konkrečiai nėra nei europiečių kaip socialinės grupės, nei europietiško kolektyvinio tapatumo, nei galų gale bendros Europos kultūros. Yra tik tai bendrumus konstruojantis diskur-

¹³ Trichet, Jean-Claude. „European identity“, The first Vincent lecture by Jean-Claude Trichet, President of the European Central Bank, delivered at the Vincent van Gogh bi-annual Award for contemporary Art in Europe Maastricht, 10 September 2004, <http://www.ecb.eu/press/key/date/2004/html/sp040910.en.html>

sas. „Neegzistuoja jokios Europos kultūrą apibrėžiančios esmės. ...Europa neegzistuoja, kaip tikrai diskursyviai sukonstruotas objektas, lygiai taip pat neegzistuoja ir europiečiai su bendra praeitimi“ (Delanty 2005; 19).

3.5 Semi–konstruktyvistinis aspektas: Europa kaip kultūrų šeima, besidalinanti panašiomis vertybėmis

Anot Ifversono, esencialistinė kultūros samprata, pasiskolinta iš romantinės tautos sampratos, nuosekliai veda į tokius rezultatus, jog Europa įgauna realaus savarankiško kultūrinio suvereniteto bruožų. Šioje logikoje nuo kultūrinės prasmės lengva pereiti prie politinės, o euronacionalizmas greitai virsta eurocentrizmu¹⁴.

Tačiau A. Smitho analizė rodo, kad iš nacionalinių kultūrų istorinio vystymosi nebūtinai seka tikrai esencialistinis abstrahavimosi kelias, o poveikis Europos Sąjungai nebūtinai turi būti tikrai konstruktyvistinis, t.y. nacionalinės kultūros turi kur kas realesnį

poveikį Europos Sąjungai, nei tikrai pasiūlyti tam tikrą konstruktyvistinį kultūrinį–politinį diskursą. Smithas (1992; 67-74) mano, kad adekvačiausiai Europos kultūrinį bendrumą galima suvokti kaip *Europos kultūrų šeimą*.

Šiame koncepte Europa suvokiama kaip istorinė ir geografinė erdvė, kurioje buvo sukurta, pasklidusios ir iki šiol dalijamasi tam tikros vertybės, tam tikri bendrumai, pvz., romėnų teisė, konstitucinė demokratija, parlamentinės institucijos, judėjų – krikščionių etika, Renesanso humanizmas, švietėjų pozityvizmas ir racionalizmas. „Kita vertus, egzistuoja bendros juridinės ir politinės tradicijos, bendri religiniai ir kultūriniai palikimai. Ne visi europiečiai jomis visomis dalijasi, kai kurios (vertybės) kai kuriose tradicijose ir palikimuose pasklidusios minimaliai“ (Smith 1992; 70).

Europos kultūrų šeimos koncepcijoje išlieka konstruktyvistinis aspektas, nes bendra Europos kultūra kaip savarankiškas vienetas neegzistuoja. Europos kultūros bendrumas yra palaikomas tam tikrų kultūrinių tradicijų,

¹⁴ Kad Europos Sąjunga yra kuriama remiantis nacionalinės valstybės formavimosi principais, turi platesnių politinių pasekmių negu tikrai kultūrinė vizija. Nacionalinės valstybės atkarojimas aukštesniame – europiniame – lygyje, kai kurių autorių nuomone, veda į itin nepageidautiną supervalstybės su stipriu centru modelį. Pagrindinis priekaištas transnacionalinei Europos Sąjungai yra tas, kad virsdama vis labiau centralizuota, vardan ekonominių ir politinių dividendų, ji paneigs atskirų regionų ar valstybių istorinius – kultūrinius tapatumus. Iš viršaus nuleista politinė programa ne tik kad susiduria su demokratijos deficitu, tačiau ji savo nuostatomis gali būti priešinga vietiniams papročiams, kultūrinėms nuostatomis ir netgi visai politinio gyvenimo praktikai.

Taip pat esencialistinis Europos įvardijimas iš Europos apibrėžimo eliminuoja jos kriterijų neatitinkančias žmonių grupes. P.vz., jeigu į Europos tapatumą bus įtraukta krikščionybė, tai ką daryti su musulmonais ir kitų religijų atstovais? Net jeigu, vedama žmogaus teisių doktrinos, ES įgyvendina tolerancijos ir multikultūriškumo politiką, vis tiek ant kitų religijų atstovų pasilieka antraeiliškumo šešėlis, nes jų teisės lieka „svečio teisėmis“, kadangi Europa yra krikščioniška. Šiuo atveju, arba multikultūriškumas lieka išvestine politika, arba jis turi būti įtrauktas į Europos pagrindus. Vadinasi, daug kas priklauso nuo to, kokios kultūrinės nuorodos bus įtrauktos į Europos koncepciją, nes kultūrinis apibrėžimas automatiškai konstatuoja ir kultūrinę skirtį. Kaip tuomet naujoje šviesoje pasirodo nekritiška, simpatiška, oficiali ES kultūrinė formulė „vienybė skirtybėse“ („unity in diversity“)? Jeigu yra vienybė, tai kokiais pagrindais ji egzistuoja? O jei yra skirtybės (t.y. nacionalinės valstybės), tai jos yra žymiai realesnės ir stipresnės už Europos Sąjungą.

o jos jau nėra tiktai diskursyvios, jos realiai egzistuoja nacionalinėse sistemose. Europietiški civilizaciniai standartai ar pasaulėžiūriniai kriterijai (pvz., humanistinė filosofija, konstitucionalizmas, pozityvus mokslas, sekuliarumas) yra nevienodai pasklidę ir nevienodai giliai įsitvirtinę skirtinguose Europos regionuose. Kadangi jau kelis šimtus metų Europą apibrėžia nacionalinės valstybės, tai jų kultūrinės tradicijos ir sudaro *Europos kultūrinę šeimą*. Europietiškas bendrumas priklauso nuo europietišių vertybių pasklidimo po lokalius Europos regionus.

3.6 Modernizacijos faktorius

Shmuelio N. Eisenstadto *daugialypės modernizacijos* teorija (*multiple modernities*, Eisenstadt 2000, 2001) paaiškina, kodėl kultūrinės tradicijos po Europą sklido nevienodai. Nacionalinės valstybės patyrė skirtingą modernizaciją. Klasikinės sociologijos aprašyta Vakarų modernizavimosi istorija nebuvo vienakryptė. Eisenstadt'o tyrimuose atsispindi, jog skirtinguose pasaulio regionuose gali kartu sugyventi tai, kas Vakarų modernizacijoje absoliučiai nesuderinama, pvz., religija ir mokslinės technologijos, religinė valstybė ir žmonių lygybė prieš įstatymus, žmonių emancipacija ir konservatyvios institucijos.

Eisenstadt'as savo teoriją taikė lyginamas Vakarų modernizaciją su dabar Islamo pasaulyje ir kitose Rytų kultūrose vykstančia modernizacija. Eisenstadtui ir Gerardui Delanty modernizacija – tai tokia socialinė

transformacija, kuri atveria priegią prie dar neišnaudotų ekonominių, socialinių, technologinių ir ideologinių resursų, o dabar stebimos antvakarietiškos orientacijos Rytų pasaulyje (galbūt net Huntington'o *clash of civilizations*) yra kova už savitą, ne vakarietiško tipo, modernizaciją, nes Vakarų socialinė transformacija yra tiktai vienas iš modernizacijos variantų.¹⁵ Tiktai remiantis *daugialypės modernizacijos* teorija galima suvokti, kodėl modernizacija nebūtinai turi būti vesternizacija (nors vykstant ekonominei globalizacijai greičiau gaunasi priešingai).

Eisenstadto išvalgomis galima pasinaudoti ir analizuojant europiečių istoriją. Net jeigu, anot Smith'o, tam tikros tradicijos yra daugiau ar mažiau paplitusios Europoje, patekusios į savitą nacionalinę ar regioninę aplinką jos galėjo įgauti skirtingų bruožų. Pavyzdžiui, jeigu Prancūzijoje Revoliucija galutinai nutraukė Bažnyčios ir valstybės saitus, tai Lietuvoje Bažnyčia buvo kone svarbiausias tautos gimimo veiksnys. Taip pat turbūt būtų keblu lyginti britų parlamentarizmo tradiciją su, tarkim, Bulgarijos ar kitų Balkanų šalių parlamentarizmu.

Todėl labai įžvalgiai skamba Smith'o kvietimas tirti, kokias specifikas įgavo bendros europiečių tradicijos skirtinguose regionuose, kaip jos transformavosi įgyvendinant atskirose kultūrinėse sistemose.¹⁶ Būtent tokie tyrimai turėtų paaiškinti, kuo, tarkim, Lietuvos Seimas, skiriasi nuo britų Parlamento; kaip konstitucinės Vakarų tradicijos (kad ir

¹⁵ „An Interview with S.N. Eisenstadt. Pluralism and the Multiple Forms of Moderinty“. Interviewed by Gerard Delanty. 2004. *European Journal of Social Theory* 7(3): 391-404.

¹⁶ A. Smith (1992; 71)

žmogaus vertinimas neturtinės žalos atlygini- mo klausimu) Lietuvos teismų praktikoje yra panašios ar nepanašios į *common law* (bendrosios, anglosaksų teisinės sistemos) ar kitų *civil law* (statutinės, kontinentinės teisinės sistemos) šalių teismų praktiką ir kodėl? Iš kasdienių aktualijų jau matyti, jog parlamentarizmas ir konstitucionalizmas skirtingai realizuojamas, tarkim, Britanijoje ir Lietuvoje; reikėtų sociologiškai paaiškinti kodėl. Kitaip tariant, valstybinės institucijos buvo formuojamos ir palaikomos vietinės moralinės ir socialinės praktikos, o ši formavosi ilgus metus, priklausomai nuo įvairiausių politinių, kultūrinių ir (kitų valstybių) intervencinių – okupacinių aplinkybių.

Politinės, moralinės ir ekonominės tvar- kos pasikeitimas Europoje XVI – XIX a., kas ir vadinama Vakarų modernizacija, nebuvo ir negalėjo būti identiškas visuose Europos regi- onuose jau vis todėl, kad modernizacija, pvz., Rytų Europoje vėlavo šimtmečiais. Klasikinė sociologija aprašė modernizacijos struktūrą pagal Vakarų šalių patirtį, tačiau dar nenu- matė regioninių kultūrinių specifikacijų, ga- linčių modifikuoti pagrindines Vakarų mo- dernizavimosi charakteristikas.

Gali būti, kad nacionalinių sistemų spe- cifika šiandien yra tas veidrodys, kurį turi adekvačiai atspindėti bet kokia europiečių vieningumo ideologija, nes nuo to priklauso integracijos sėkmė. Ir čia kalba daugiau ne apie politinio forumo formulę (kaip paskirs- tyti šalių svorį priimant sprendimus per bal- savimo procedūrą dėl vieningos politikos) ir ne apie pragmatinę ekonominę – finansinę naudą, bet apie kultūrinius tapatumus, apie tai, kokias nuorodas turi turėti europinis ta-

patumas, kad nesukeltų pasipriešinimo iš nacionalinių kultūrų? Ar politine ir ekono- mine pragmatika paremtas integracijos mo- delis Europos vieningumo vardan nedarys spaudimo mažesniųjų valstybių kultūriniais tapatumams? Kaip politinėmis priemonėmis išspręsti kultūrinius prieštaravimus?

3.7 Apibendrinimas

2.7.1 Europos vieningumas yra tikrai kultūrinė Europos idėja dėl šių priežasčių:

- a) kultūrinis tapatumas sutampa su na- cionaliniu tapatumu moderniojoje Eu- ropos istorijoje. Būtent todėl naciona- linis kultūrinis tapatumas yra pirminė europiečių tapatybė. Realus yra nacio- nalinis tapatumas, savo narius jungian- tis stipriais politiniais, juridiniais, social- iniais, ideologiniais, emociniais saitais, o europinis tapatumas iš kultūrinės idėjos ir politinio uždavinio dar tik turi virsti socialiniu kolektyviniu tapatumu;
- b) skirtinga nacionalinių regionų modern- izacija transformavo idėjiškai bendras Vakarų vertybes, todėl žymiai tiksliau kalbėti ne apie vertybiškai vieningą Europą, kaip tai daro esencialistinis filosofinis diskursas, bet apie Europą kaip kultūrų šeimą, kuriose tam tikros vertybės yra pasklidusios nevienodai, priklausomai nuo istoriškaisusiklosčiusių vietinių kultūrinių ir socialinių praktikų, moralinių vertinimų.

2.7.2 Europinis tapatumas priklauso nuo ideologinio modelio. Europinis tapatumas pirmiausia reiškiasi diskurse ir priklauso nuo to, kokie elementai bus įtraukti kaip europi-

niai. Bet kokių atveju, universalus europinio tapatumo modelis turi atspindėti arba neprieštarauti Europos regionų patirčiai.

2.7.3 Vyraujantis politinis – kultūrinis – civilizacinis diskursas pasižymi esencialistiniu mąstymu ir linksta prie kultūrinio europietiško apibrėžimo. Panašiai, kaip tauta apibrėžiama per kultūrą, taip europietiškas įgyja savitą *sui generis* bruožų. Taip konceptualiai Europa tampa euronacionaline ir natūraliai eurocentristine (atskirų Europos nacionalinių kultūrų ir neeuropietiškių kultūrų atžvilgiu).

Toks europinis diskursas daro Europos Sąjungą transnacionaline ir sukelia konkurenciją tarp europinio ir nacionalinio tapatumo. Vertikalūs santykis yra ir galios santykis bei turi pavojų, kad eurocentristinė politika represuos mažesnių valstybių vertybinius – kultūrinius tapatumus. Kad išvengtume eurocentrizmo ir euronacionalizmo, reikia svarstyti kitokių europinio tapatumo modelius. Modelis neturėtų būti transnacionalinis (t.y. peržengiantis nacionalumą ir nustatantis vertikalų santykį), tačiau būtina įtraukiantis nacionalinių tapatumų specifikas. Toks konceptinis modelis gali būti vadinamas postnacionaliniu.

Toliau straipsnyje bus detalčiau svarstomas galimas europinio tapatumo modelis.

4. Koks europinio tapatumo modelis?

4.1 Du nacionalinės valstybės modeliai

Iki šiol pabrėžėme nacionalumo ir europietiško įtampą. Dabar galima iškelti klausimą – kokie konceptiniai modeliai gali būti palankūs adekvačiam (nacionalinius tapatumus įtraukiančiam, bet ne hierarchiniam) europiniam tapatumui?

Paprastai yra skiriami du nacionalinės valstybės modeliai Europos istorijoje. Dažnai jie apibūdinami skirtumu tarp *demos* ir *ethnos*. *Demos* reiškia politinę bendruomenę, kur svarbiausias dalykas yra pilietybė, įgautama pritarus konstitucinėms vertybėms. *Ethnos* reiškia tautinę bendruomenę, kur svarbiausias dalykas yra kultūra, o bendruomenės nariu paprastai tampama gimstant, t.y. kultūrinis prigimtinis elementas čia yra dominuojantis.

Vakarų, arba anglosaksiškas modelis, yra paremtas socialinio kontrakto idėja. Tai ne kultūrinis valstybės apibrėžimas, bet politinis. Valstybėje nėra jokios dominuojančios kultūros ir valstybė neatsirado (vartojant britų politinės minties klasikų Hobbesso ir Locke'o terminologiją) iš tam tikrų tradicijų, papročių ar kultūrinių normų. Vienintelis metodas valstybei atsirasti – tai racionalus susitarimas, kokias galias turės išrinktoji valdžia.

Socialinio kontrakto idėja, žinoma, buvo fikcinis filosofinis argumentas, nes realiai niekada istorijoje tokio kontrakto nebuvo. Tačiau tokia politinės filosofijos prieiga padėjo pagrindus racionalios, politinės valstybės sampratai. Valstybė yra bendruomenės savęs valdymas deleguojant išrinktai valdžiai tam tikras galias, o kokiomis taisyklėmis gyvens bendruomenė ir kokias galias turės išrinkta valdžia, priklauso tikrai nuo racionalaus daugumos susitarimo. Valstybė yra forumas, kuriame skirtingos kultūrinės tradicijos ar tie-

siog interesų grupės racionaliai tariasi, kaip gyventi.¹⁷

Svarbiausias valstybės kriterijus yra teritorijos sienos, o ne jų viduje egzistuojančios kultūros, religija ar kalba. Sienos nustato forumo ribas, o toliau viskas priklauso nuo viešo įtikinimo, kuris racionaliai turi paaiškinti, kodėl būtinas tas ar kitas įstatymas. Britiškas, o vėliau ypač amerikietiškas, konstitucionalizmas politinės bendruomenės centru padarė konstituciją, prie kurios gali prisijungti įvairios kultūrinės tradicijos. Racionalios politinės bendruomenės modelyje pilietis yra tas, kuris pripažįsta konstitucijoje užrašytas vertybes, o ne tas, kuris priklauso tai ar kitai tautinei bendrijai. Visos tradicijos traktuojamos lygiavertiškai, jeigu jos neprieštarauja konstitucinėms vertybėms.

Rytų valstybės modelį atstovauja vokiškoji tradicija. Vokiečių romantinis sąjūdis, kaip jau minėta, valstybę sutapatino su tauta. Folklorinis, tautinis akcentas pabrėžė kultūros reikšmę politinei bendruomenei. Vokiškajame modelyje aukščiausias subjektas valstybėje yra tauta. Kiekviena tauta yra unikali savo kalba, papročiais, tradicijomis, folkloru, religija ir ritualais, istorine patirtimi. Ji yra istorijos subjektas, turintis teisę suformuoti valstybę. Manoma, kad toks tautos suverenumo apibrėžimas buvo aktualus Centrinės ir Rytų Europos tautoms, įėjusioms į XIX a. Prūsijos, Austrijos – Vengrijos, Rusijos ir Osmanų imperijų sudėtį. Tik tautinės valstybės samprata teikė argumentų už suverenitetą prieš okupavusios tautos valdžią. Jungtinių

Tautų Lygos XX a. pr. įtvirtinta tarptautinės teisės norma dėl *tautų apsisprendimo teisės* konceptualiai tiesiogiai plaukia iš romantinės filosofinės tautos sampratos ir politinių aplinkybių, susijusių su imperijų žlugimu po I pasaulinio karo. Vokiškas romantinis tautos apibrėžimas suvaidino reikšmingą pozityvų ideologinį vaidmenį.

Kita vertus, vėlesnė Vokietijos ir Italijos istorija parodė, jog romantinė tautos samprata lengvai nuslysta į fašizmo ir nacizmo ideologijas. Ir nors įmanoma intelektualiai samprotauti apie tautinės valstybės suderinamumą su konstitucinėmis vertybėmis, tačiau fašizmas sukompromitavo ir užgožė teigiamas nacionalizmo puses. Antrą pasaulinį karą sukėlę procesai turėjo aiškų nacionalistinės ideologijos veidą, todėl šiandien nacionalizmo niekas nebando sieti su pilietiškumu. Tautinės valstybės modelis greitai užsikrečia nacionalistinės ideologijos virusu, nes jau pagal apibrėžimą kitos tautinės mažumos valstybėje tampa svetimomis. Šiuolaikinės europinės tautinės valstybės sėkmingai adaptavo vakarietiškus konstitucinius principus į savo teises sistemas. Tačiau akivaizdu, jog konstitucinis modelis yra labiau palankus multikultūriškumui, negu tautinis modelis.

Aptarti skirtingi valstybės modeliai visgi yra konceptualūs. Galima kalbėti apie nacionalizmą plačiau – kaip apimantį abu šiuos modelius. Pvz., Smith'as (1992; 60-62) nacionalizmą supranta būtent kaip visą Vakarų pasaulį apėmusį sąjūdį, ideologiškai „sucementavusį“ politinę bendruomenę aplink legalią

¹⁷ Racionalaus multikultūriškumo idėja ryškiai matoma klasikiniame J.S. Millio traktate „Apie laisvę“ (1869).

valdžią. Pirma, tiek anglosaksų kraštuose, tiek kontinentinėje Europoje valstybės suverenitetas yra išskirtinis, unikalus subjektas. Legalus valdžios šaltinis plaukia tikrai iš bendruomenės, ar pilietinės, ar etnolingvistinės. Antra, abejuose modeliuose funkcionuoja tų pačių bruožų nacionalinė ideologija. Jos tikslas yra suformuoti nacijos ar tautos bendrumą per mitus, simbolius ir istorinę atmintį. Ir trečia, net ir anglosaksiškame modelyje pilietinė bendruomenė turėjo etnolingvistinę atramą, pvz., anglai Britanijoje, šiaurės prancūzai Prancūzijoje, ar kastiliečiai Ispanijoje. Nacionalizmas, kaip mokslinė kategorija, yra platesnė, nes savo ideologinėmis funkcijomis apima abu Vakarų pasaulyje susiformavusius valstybės modelius.

Tačiau pilietiškumo/tautiškumo skirtis turi konceptualių pasekmių šiandieninio europinio tapatumo svarstymams. Anglosaksiškas konstitucinis modelis gali duoti gairių suprasti kaip įmanomas atskirų tautinių – kultūrinių tradicijų sugyvenimas įgyjant bendresnio (konstitucinio) tapatumo bruožus.¹⁸

4.2 Europietiško – nacionalumo įtampa ir keturi būdai ją suvokti

Po visos analizės galima konstatuoti, jog bet koks europinio tapatumo apibrėžimas negali apeiti nacionalinių kultūrų faktoriaus. Yra keli būdai suvokti šią dichotomiją. Vienas būdas – tai nematyti jokios esminio prieštaravimo. Tikėjimas iš praeities ateinan-

čiu bendru europiečių kultūriniu palikimu leidžia kalbėti apie nacionalinio ir europinio tapatumo suderinamumą. Oficiali formulė *vienybė skirtingumuose* yra paremta filosofiniu – civilizaciniu Europos diskursu ir suteikia ES politinei strategijai legitimaciją. Tokie svarbūs dalykai kaip Europos kultūra, europinis tapatumas, nacionalinis tapatumas čia rimtai netraktuojami. Tokiu būdu kyla didelis pavojus ES virsti euronacionaline kultūra su eurocentristinės politikos bruožais. Šiuo atveju, realūs regioniniai Europos tapatumai nusileidžia universalizuojančiai ES politinei valiai, nors rimtai ir netikima, kad finansinė ES parama regionų vystymuisi išsprendžia esminius tapatumų klausimus.

Antra, tai konstatuoti nacionalinio tapatumo viršenybę prieš europinį tapatumą. Tokia pozicija turi rimtus argumentus, kuriuos apibendrinome šiame straipsnyje: a) kad istoriškai, kultūriškai ir socialiai Europoje egzistuoja tikrai nacionaliniai tapatumai, jie turi daug stipresnę emocinę, socialinę jėgą, nes disponuoja istorine atmintimi ir kolektyviniais jausmais; b) kad esencialistinė kultūros samprata verčia ES politinį diskursą tuščiu ideologiniu šūkiu, neturinčiu kitos atramos skirtingą modernizaciją patyrusių valstybių visuomenėse kaip tikrai pragmatinę naudą.

Trečias būdas yra pripažinti realų Europos susiskaldymą į regioninius tapatumus, bet išvelgti, jog tam tikros vertybės yra daugiau ar mažiau pasklidusios po kontinentą.

¹⁸ Šioje vietoje susiduriame su pagrįstu noru svarstyti ar įmanomas JAV multikultūrinis modelis Europoje. Bet JAV klausimas pernelyg nutolintų nuo tiesioginio straipsnio tikslo, o šioje straipsnio vietoje buvo svarbus tikrai konceptualus anglosaksiško ir romantinio valstybės modelių atskyrimas.

Kultūrų šeimos koncepcija išvengia esencialistinio traktavimo, tačiau neparodo europinio tapatumo ateities. Klausimas lieka atviras: kaip gali skirtingos regioninės tradicijos pripažinti bendresnį tapatumą? Ši koncepcija tiksliau paaikškina europiečių bendrumą, bet neteikia modelio, kaip integruoti skirtingus kultūrinius regionus.

Ketvirtas būdas yra pripažinti realias skirtingas kultūrinis tradicijas Europoje ir ateities europinį tapatumą suvokti kaip neatsiejamą nacionalinio tapatumo palydovą. Reikia ieškoti būdų suderinti nacionalumą su europietišku taip, kad išvengtume aptartų konceptualių klaidų ir politinių pavojų: euro-nacionalizmo ir eurocentrizmo.¹⁹

4.3 Pagrindinė problema: transnacionalinis vs. postnacionalinis tapatumai

ES centralizacija gali vesti prie supervalstybės modelio. Aptarti tyrimai rodo, jog transnacionalinis tapatumas nėra „natūrali“ išeitis europiečiams, kaip dabar yra plačiai manoma. Galima svarstyti, ar ekonominis pakilimas, euro valiuta, laisvas žmonių judėjimas, komunikacijos priemonės, kultūriniai mainai, medijos ir švietimas sužadins kolektyvinius europiečių bendrumo jausmus. Tačiau problemos esmė yra kitur: kaip europiečių bendrumas bus suderinamas su nacionalumu?

Vertikalus santykis reikš europietiško politinę viršenybę prieš nacionalumą, o tai ves į begalinius konfliktus norintiems demonstruoti savo nacionalinį išskirtinumą ir apginti nacionalinius interesus. Tai transnacionalinis modelis, kai ES kuriama viršesnio centro pagrindu su tikslu suteikti tokiam centrui europinį tapatumą. Toks europinis tapatumas bus dirbtinis, sukonstruotas, o jo turinys bus kultūrinis, t.y. panašus į nacionalinės valstybės, tiktai pakeltas į aukštesnį rangą.

„Europiečiai“ reikš savitą kultūrinę bendruomenę su sava simbolika, papročiais, istorine atmintimi, vertybėmis, moralinėmis nuostatomis ir pan. Tai bus naujas kolektyvinis tapatumas, Europa tampa vieninga valstybe su nacionaliniais atributais: vieninga užsienio ir vidaus politika, teisėsauga, valiuta ir europiečių nacija. Tai bus politinis suverenas su savitais kultūriniais bruožais. Daugelis autorių mano, jog ES kuriama būtent tokia linkme.

Horizontalus santykis reikš, jog europiečių bendrumas nebus dar vienas aukštesnis kultūrinis tapatumas, bet šalia nacionalinio tapatumo bus suvokiamas universalesnis vertybinis bendrumas. Šis vertybinis bendrumas neturės centristinių bruožų, priešingai, nacionalumas yra pripažįstamas pagrindiniu europiečių tapatumu. Politinė pasekmė bus ne viršesnio centro kūrimas, o lygiateisis bendrų resursų naudojimas. Tai toks forumas, kai

¹⁹ Yra dar vienas labai plačiai literatūroje diskutuojamas faktorius – globalizacija. Manoma, kad šiuolaikiniai socialiniai procesai išsprūsta iš nacionalinių valstybių jurisdikcijos, todėl valstybė jau neturi tokios galios tapatumų konfigūracijoms kokią turėjo nacionalizmo eroje. Šis klausimas čia neliečia, nes straipsnio tikslas buvo atkreipti dėmesį į tai, kaip Europos Sąjunga įgauna transnacionalinės valstybės ideologijos bruožų ir konceptualiai tai įvertinti. Apie poreikį naujai apmąstyti tam tikras nusistovėjusias socialinių mokslų sąvokas ir kaip tai paveikia europinio tapatumo suvokimą rašau kitame straipsnyje (Švarplys 2008 b).

nacionalinės valstybės kuria institucinius mechanizmus tam, kad bendrai galėtų naudotis resursais. O europinis tapatumas reikš ne ką kitą, o teisę jais naudotis, ir bus paremtas ne kultūrinio apibrėžimu, bet grynai formaliu europietiškos pilietybės institutu. Kultūrinis europietiško turinys reikš konstitucines vertybes, kurios nepriklauso jokiai konkrečiai bendruomenei ar tautai, todėl atribotas nuo nacionalizmo atributų. Šia prasme civilizacinis – kultūrinis momentas išlieka, bet jis neturi jokio nacionalumo bruožo, todėl vadinamas postnacionaliniu.

4.4 Postnacionalinio tapatumo modelis

Postnacionalumas reiškia, kad europinio tapatumo kūrimas neturi įgauti nacionalinių bruožų, jokių kultūrinių nuorodų, nes bus esencialistinis ir todėl formuosiantis neišvengiamą kultūrinę konfrontaciją tarp „europietiško“ ir kitų kultūrinių nuorodų, ar tai būtų Europos viduje egzistuojantys kultūriniai skirtumai, ar kito pasaulio „kitos (lygu svetimos?) kultūros“. Postnacionalinis europinio tapatumo pobūdis automatiškai reiškia universalias, ne tautines, vertybes, kurios specifiskai nepriklauso jokiai tautai ar civilizacijai.

Paprastai tokiomis vertybėmis laikomos konstitucinės vertybės kaip žmogaus teisės, įstatymo viršenybė, humanizmas, pagarba kitam, religinė ir žodžio laisvės. Aptartas anglosaksiškas valstybės modelis rodo, jog valstybėje gali klestėti multikultūriškumas ir tolerancija, jeigu politinės bendruomenės gyvenimo praktikos organizuojamos aplink konstituciją. Šia prasme europinis tapatumas

net nebūtų griežtai europinis, bet kosmopolitinis, kurį gali turėti kiekvienas išsilavinęs kultūringas žmogus (panašiai į I. Kanto „Amžinosios taikos“ viziją). Todėl europietiškos pilietybės institutas yra itin reikšmingas europietiskai tapatybei. Tik Europos pilietybė legaliai suteiktų teises naudotis ES resursais, nors žmogaus teisių doktrinai gali pritarti ne tik europiečiai.

Plačiai žinomas Jūrgen Habermaso *konstitucinis patriotizmas* (Habermas 1992) iš esmės apibendrina konstitucinių vertybių universalumą siekiant parodyti galimybes koegzistuoti nacionaliniam ir europiniams tapatumui. Habermaso konstitucinis patriotizmas yra postnacionalinio tapatumo variantas. Europietis yra tas britas, vokietis ar lietuvis, kuris pripažįsta konstitucines vertybes. Nacionalinės kultūros autentika išlieka, bet pripažįstamos universalesnės vertybės. „Būti europiečiu, paprasčiausiai reiškia pripažinti, kad žmogus gyvena pasaulyje, kuris nepriklauso jokiai specifinei žmonių grupei“ (Delanty 2005; 11). Priešingai nei transnacionaliniame modelyje, postnacionalinio tapatumo modelyje išliekama skirtingu, pripažįstant konstitucinių vertybių universalumą. Postnacionalumas taip pat turi aiškiai matomą anticentristinę nuostatą prieš galią, palenkiant ją konstitucinėms vertybėms.

Žinoma, tai greičiau konceptualinis modelis nei konkrečių valstybių ir ES politika. Taip pat neišnyksta *daugialypės modernizacijos* keliamas klausimas, kaip universalios konstitucinės vertybės „atitinka“ regioninių kultūrinių tradicijų vertybes. Tačiau europietiškas forumas ir siūlo bent jau konceptualiai svarstyti tapatumų konfigūracijas.

LITERATŪRA

- Anderson, Benedict. 1983. *Imaginary Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Caporaso, James A. 2005. „The Possibilities of a European Identity“, *Brown Journal of World Affairs*, Summer/Fall XII (1): 65-75.
- Christiansen, Thomas. Jorgensen, Knud E. Wiener, Antje. 1999. „The Social Construction of Europe“, *Journal of European Public Policy*, Special Issue: 528-44.
- Bellamy, Richard. Castiglione, Dario. 2004. „Lacroix's European Constitutional Patriotism: A Response“, *Political Studies* 52: 187-193.
- Brague, Remi. 2001. *Ekscentriškoji Europos tapatybė*. Vilnius: Aidai.
- Delanty, Gerard. 2002. *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Delanty, Gerard. 2004. „An Interview with S.N. Eisenstadt. Pluralism and the Multiple Forms of Moderinty“, Interviewed by Gerard Delanty, *European Journal of Social Theory* 7(3): 391-404.
- Delanty, Gerard. 2005. „What does it mean to be a „European?“, *Innovation* 18(1): 11-22.
- Eisenstadt, Shmuel N. 2000. „Multiple Modernities“, *Daedalus*, Winter 129 (1): 1-29.
- Eisenstadt, Shmuel N. 2001. „The Civilizational Dimension of Modernity. Modernity as a Distinct Civilization“, *International Sociology* 16(3): 320-340.
- Habermas, Jürgen. 1992. „Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe“, *Praxis International* 12(1):1-19.
- Havel, Vaclav. 2000. Address by Vaclav Havel President of the Czech Republic before the Members of the European Parliament, 16 February (http://www.hrad.cz/president/Havel/speeches/2000/1602_uk.html).
- Huntington, Samuel P. 1997. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Touchstone.
- Ifversen, Jan. 2002. „Europe an European Culture—A Conceptual Analysis“, *European Societies* 4(1): 1-26.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Jacobs, Dirk & Maier, Robert. 1998. „European Identity: Construct, Fact and Fiction“ in: M. Gastelaars & A. de Ruijter (eds.) *A United Europe: The Quest for a Multifaceted Identity*. Maastricht Shaker: 13-34.
- Kohli, Martin. 2000. „The Battlegrounds of European Identity“, *European Societies* 2(2): 113-37.
- Kundera, Milan. 1984. „The tragedy of Central Europe“, *New York Review of Books*, 26 April: 33-8.
- Morin, Edgar. 1987. *Penser l'Europe*. Paris: Gallimard.
- Orchard, Vivienne. 2002. „Culture as Opposed to What? Cultural Belonging in the Context of National and European Identity“, *European Journal of Social Theory* 5(4): 419-433.
- Prodi, Romano. 2000. *Europe As I See It*, Cambridge: Polity Press.
- Smith, Anthony D. 1992. „National Identity and the Idea of European Unity“, *International Affairs* 68: 55-76.
- Smith, Anthony D. 1995. *Nations and Nationalism in Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Švarplys, Andrius. 2006. „Europinio tapatumo tyrimų problemos. Metodologinių priėgų įvairovė“, Kn. *Lietuviškojo europietiško raida: dabarties ir ateities iššūkiai*. Vyr. red. Antanas Andrijauskas. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- Švarplys, Andrius. 2008a. „Europos Sąjungos tapatumo pagrindai: europinis ir Lietuvos tapatumai eurointegracijos sąlygomis iš istorinės ir civilizacinės perspektyvos“. Kn. *Nacionalinio tapatumo tęstinumas ir savikūra eurointegracijos sąlygomis*. Vyr. red. Antanas Andrijauskas. Vilnius: Krontas.
- Švarplys, Andrius. 2008b. „Rethinking European Identity. Some Conceptual Challenges“, Jean Monnet Working Paper Series, SS 2008 n.8, Jean Monnet European Studies Centre: Trento, <http://www4.soc.unitn.it:8080/poleuropeo/content/e2611/e6580/SS08Svarplys_ita.pdf, (accessed on 9 December 2008)

Tassin, Etienne. 1992. „Europe: a Political Community“ in C. Mouffe (ed.) *Dimensions of Radical Democracy*. London: Verso.

Trichet, Jean-Claude. 2004. „European identity“, The first Vincent lecture by Jean-Claude Trichet,

President of the European Central Bank, delivered at the Vincent van Gogh bi-annual Award for contemporary Art in Europe Maastricht. <http://www.ecb.eu/press/key/date/2004/html/sp040910.en.html> (accessed on 16 March 2008).

ABSTRACT

THE DIFFICULTIES FOR EUROPEAN IDENTITY: DISCOURSE, CULTURE, POLITICS AND POST-NATIONALISM

The paper expresses constructivist approach to the issue, asking the question: what there are essential discourses on European identity problem? The cultural, national, philosophical and political discourses shape European identity.

The analysis of each of them shows that the efforts to universalise common European culture in the cultural-political discourse result in European Union as transnational state with actually the same features as of a national state only on the higher supra-national level. The final result is either unfavourable Euronationalism and Eurocentrism, or everlasting confrontation between national and euro identity. The alternative way is to construct postnational identity, which means that European identity definition should contain any cultural references (because all cultural meanings still remain national). Postnational European identity receives constitutional face, because people recognize constitutional values as universal while still owning national identities.

Įteikta 2008 12 10

Pateikta spaudai 2008 12 23

K. Donelaičio 20–313, LT-44239 Kaunas,

tel. 370 37 300 144,

El. paštas: andrius.svarplys@ktu.lt